

Földváry Miklós István

A *Litania maior* és a Szent Márk-napi búzaszentelés szokása

A római misekönyv saját (újabban megszüntetett) miseformulát közöl áldozócsütörtök vigiliája előtt *In litanii maioribus et minoribus* (a nagyobb és a kisebb litániák) idejére. Közülük az előbbi, a *Litania maior* minden évben Szent Márk ünnepén, április 25-én tartatik (kivéve, ha ez a nap húsvét vasárnapjával vagy hétfőjével esik egybe), és Magyarországon hagyományosan összekapcsolódik a vetések megáldásának régi szokásával. Az esztergomi örökség iránti érdeklődésünkön, a történelmi múlt megbecsülésén túl, amit egyesek pusztán valami muzeális érdeklődésnek is tarthatnának, több, általános érvényű tanulság késztet a szokás bemutatására. Hadd szóljunk előljáróban ezek egyikéről!

Amint látni fogjuk, a *Litania maior* egyike a római liturgia legnyilvánvalóbban pogány eredetű szokásainak, amelyekhez ráadásul hozzákapcsolódott a középkori agrártársadalmak számos, olykor a babonáságot súroló, bajelhárító rítusa. Az ún. tridenti rítust számtalanszor bélyegzik meg azzal, hogy diszkriminatív a szakadókkal, eretnekekkel, zsidókkal, muzulmánokkal, pogányokkal, hitetlenekkel szemben. Valóban, ha a nagypénteki liturgiában elmondott tíz ünnepélyes könyörgés szövegét vagy a felnőttkeresztelés, esetleg az eretnekek visszafogadásának imáit olvassuk, nem lehet kétséges előttünk, hogy az Egyház liturgiája más felekezetű vagy felekezeten kívüli testvéreinket az igazságtól különböző mértékben, de biztosan eltévelyedettnak vagy a kinyilatkoztatás megismerésének valamely lépcsőfokán megrekedtnek tartja. Ezzel a mindenkori katolikus hitet visszhangozza, ugyanazt, amelyet elméletileg a modern liturgia is, habár ez a közelmúlt és a jelenkor szellemében „politikailag korrektebb” megfogalmazásban teszi.

Vitathatatlan, hogy ez a „korrektség” nemcsak a hitérzék és a katolikus önzonosság gyöngüléséből, hanem néhány pozitív fejleményből is fakad. Egyikünk sem kívánja vissza az elmúlt századok állapotait, amikor a különféle felekezetek viszonyában gyakran fizikai erőszak, társadalmi kirekesztés, politikai küzdelem vagy akárcsak a szociális együttműködésre való képtelenség volt meghatározó. A közeledésnek, egymás jobb megértésének azonban éppen ezek: a társadalmi élet területei jelentik hiteles közegét. Ehhez képest a liturgia és a tőle elválaszthatatlan hittartalom nem emberi kapcsolatokat minősít, hanem végső igazságokat juttat kifejezésre. Tere nem a társadalmi nyilvánosság, hanem a hit misztériumaiba beavatottak zárt, nem elsősorban emberi, hanem isteni értelemben közösséggé vált gyülekezete. Ami a liturgiában elhangzik, nem tartozik a szélesebb értelemben vett társadalomra, de a keresztyének szempontjából sem jelent kettős beszédet. Ha ugyanis van érdemi alapja a más-más felekezetűek közti párbeszédnek és kölcsönös megbecsülésnek, akkor az csakis

egymás hitének és szokásainak éppen különbözőségükben való komolyan vétele lehet. A különbözőség tompítása vagy elhallgatása nem a párbeszédnek és a megbecsülésnek kedvez, hanem azt közvetíti, hogy mindezek a dolgok tulajdonképpen lényegtelenek.

A *Litania maior* azonban —és általában a hagyományos liturgia „pogány” rétege— mást, többet is mond. A modern liturgia, amikor tételesen szól pogányokról, zsidókról, eretnekekről és hasonlókról, szavaiban valóban sokkal enyhébb, kíméletesebb. De ha eltekintünk ezektől a közvetlen vonatkozásoktól, vajon közelebb áll-e az említettekhez, mint elődje? Egyértelműen nem. A liturgikus reform szisztematikusan eltüntetett szinte mindent a római liturgiából, ami érzékletesen, fölismerhetően közös volt az emberiség egyetemes vallási tapasztalatával, hogy helyette egy tájtól és kortól független (és éppen ezért a kor-szellemtől annyira függő), steril, intellektuális gyakorlatot hozzon létre. Hosszan lehetne írni arról, hogy melyek azok a közvetlen, antropológiai mozzanatok (s néha kidolgozottabb rituális elemek is), amelyeket a hagyományos liturgiában egy, az ógyházi örökséget részben őrző protestáns, egy orthodox, egy zsidó, egy hindu vagy akár egy egzotikus törzsi vallás követője otthonosnak talál.

Erre a meggyőződésre azonban csak e vallások és rítusok ismeretében, élő tapasztalatok és konkrét esettanulmányok révén lehet eljutni. Összefoglalóan mégis elmondhatjuk, hogy ha van valami, ami a katolicizmusban egyértelműen és megfoghatóan szentesíti e vallási kultúrák minden értékes mozzanatát, akkor az éppen a hagyományos, „diszkriminatív” liturgia. Ez a liturgia nem vetett el semmit abból, amit örökölt és amivel találkozott, és nem megromlott ezektől a kölcsönhatásoktól, hanem teljesebbé vált általuk. Átvételei nem kompromisszumok voltak, hanem természetes megnyilvánulásai egy igazságának tudatában nagyvonalú vallásos magatartásnak, amelytől éppen azért nem volt idegen semmi emberi, mert áttételek nélkül érintkezett az istenivel.

A kezdetek és a pogány előzmények

A *Litania maior* intézményéről első közvetlen forrásunk Nagy Szent Gergely idejéből, 592-ből való. A szent pápa ekkor már mint ismertre hivatkozik a „nagyobb litániára”, amelynek megtartására a közelmúlt csapásai miatt szólítja föl a rómaiakat.

Első liturgikus emlékünk, amely részletesen beszámol a processzió rendjéről, a XXI. *Ordo Romanus*. Ez a forrás tökéletesen megfelel a *Sacramentarium Gregorianum*-ban közölt imádságok sorrendjének és az elhangzásuk helyszíneire utaló címfeliratoknak. Eszerint a menet Szent Lőrinc központi bazilikájából (*in Lucina*) indul, a Via Latán (a mai Corsón, Róma északra vezető főútvonalán) halad, elhagyja a várost a Porta Flaminián keresztül (a mai Piazza del Popolo), stációt tart Szent Bálint-bazilikájánál (a kapu és a Milvius-híd között félúton) és a Milvius-hídnél („Molbi” — a Tiberis kanyarulatánál). A városba visszatérőben egy ma nem azonosítható keresztnél volt stáció, majd a Szent Péter-bazilikába tért vissza a processzió, ahol a nap miséjét is bemutatták.

A gyülekezőtemplomban „introitus”-antifónát intonáltak (ez eredetileg a hamvazószerdán ugyanilyen szerepben ismert *Exaudi nos Domine* volt), majd a pápa kollektát imádkozott (de nem a napi mise kollektáját: ugyanez a gyakorlat maradt fenn más processziós alkalmak, pl. Gyertyaszentelő, hamvazószerda, vagy virágvasárnap esetében). A bűnbánati jellegű menetben legelől a szegények vonultak egy festett fakeresztel, litániát énekelve. Utánuk hét körmeneti keresztet vittek, mindegyiken három-három égő gyertyával. Őket követték a püspökök, az áldozópapok és a szubdiákonusok, végül pedig a pápa, diákonusai kíséretében. Előtte szubdiákonusok vittek két keresztet és a pápai sekrestye gondnokai (*mansionarii*) tömjénezőket. A szkóla a pápát követte. A stációkat megfelelő antifónák és könyörgések jelölték.

A keresztény szertartás kezdetei a múltba vesznek; mindenesetre Ioannes Beleth, a XII. század nagy liturgiagyagyarázója a IV. század közepén uralkodó Liberius pápára vezeti vissza.

A processziót minden ismert forrás szerint április 25-én végezték. Ez a tény és a fönt leírt útvonal vitathatatlanná teszi szoros kapcsolatát a *Robigalia* vagy *Robiginalia* pogány római ünnepével, amelyről a legrégebb ismert római naptár és számos antik szerző (pl. Servius, Paulus Festus, idősebb Plinius, Varro és Ovidius) tanúskodik. A pogány ünnep során menet vonult ugyanott, azaz a Via Flaminian a Milvius-hídnál lévő ötödik mérföldköig, Robigus pogány istenség szent ligetéig, ahol Róma legősibb és legtekintélyesebb papi tisztsegeinek egyike, a *flamen Quirinalis* mutatott be juh- és kutyaáldozatot. Az áldozat rendeltetése a vetés védelme, közelebbről a Robigus hatalmában lévő gabonabetegség, az üszög (*robigo*) elhárítása volt. A mezőgazdasági mozzanatot a *Litania maior* legkorábbi keresztény forrásai ugyan nem említik kifejezetten, de hogy tudatában voltak, annak nyilvánvaló jele, hogy a középkorban a processziót számos egyházban kiegészítették a vetések megáldásának szertartásával, amely Magyarországon nyomokban ugyan, de mindmáig megmaradt.

A *Robigalia*, és általa a *Litania maior* ugyanakkor összekapcsolódott két további pogány szokással. Egyikük a földek tisztító, engesztelő célú körüljárása, az *Ambarvalia*, amelynek a keresztény processzió bűnbánati jellege felel meg. Ez a város esetében megfelelt a város kerülete körüljárásának, az *Amburbium*-nak, amelyet —ha a város vagy a föld kerülete túl nagy volt— kijelölt pontokra való kivonulással helyettesítettek (ugyanígy a *Litania maior* és *minor* esetében is szokás [volt] stációk: templomok, kápolnák, szobrok vagy kereszték végiglátogatása). Az *Ambarvalia*-val tévesen, de széles körben azonosították az Augustus által újraalapított papi testület, a *fratres Arvales* májusi ünnepét. Májusban már a római paraszti naptár föltünteti a vetés megtisztítását (*segetes lustrantur*), a *fratres Arvales* pedig —akiknek titokzatos, már a római császárkorban félreértett éneke egyike a pogány kor kevés fennmaradt szertartásszövegének— ez alkalommal a Földdel azonosított Dea Diának mutattak be agrárius áldozatot a Via Campana ötödik mérföldkövének fekvő szent ligetben.

A *Rituale Romanum* rendtartása

A *Litania maior* szigorú értelemben vett római rendjét ma a *Rituale Romanum* tartalmazza, amely az áldozópap által is kiszolgáltatható szentségek és szentelmények rítusain kívül az éves processziókat és egy áldásokat tartalmazó függelékét is közöl. A római rítus kuriális változatától megszokott módon a *Litania maior* e leírása meglehetősen visszafogott. Mint más, hasonló esetekben, ez részben a pápai liturgia mértéktartó, olykor szinte száraz *austeritas*-ára visszanyúló, ősi vonás, másrészt viszont annak következménye, hogy a pápai kúria kápolna volt, így minden elsősége dacára korlátozottabb szertartási életet élt (különösen, ami a rítusnak a hívó néppel legközvetlenebb kapcsolatban álló rétegeit illeti), mint bármelyik európai székesegyház, sőt plebánia. Sajátos módon a Tridenti Zsinatot követő egységesedés hatására ez a „kápolnaliturgia” vált meghatározóvá az egész nyugati kereszténységben.

A *Rituale Romanum* rubrikái a bűnbánati jelleget hangsúlyozzák. A nép és a klérus alázatos és megtört szívvel gyülekezik reggel a templomban, ahol rövid ideig térden állva imádkoznak. (Hogy a húsvéti időben mi a jelentősége ennek a töredelemnek, arra már a középkori liturgiamaғыarázóók is nehezen találtak választ. Legtöbbször a nagyböjti önsanyargatást hirtelen felváltó húsvéti örömkáros hatásairól, a nép körében elhatalmasodó tavaszi könnyelműségről értekeztek, de ezek a gondolatok meggyőzőbben alkalmazhatók a kisebb litánia [*Litania minor* vagy *Rogationes*], az ún. keresztjáró napok lelkületére.)

A pap karingben és lila stólában, nagyobb ünnepélyesség esetén a processziók rendes öltözetében, azaz vállkendőt, albát, cingulust, lila stólát és palástot öltve vonul, míg a többi klerikusok és ministránsok reverendában (talárban) és karingben vesznek részt a körmeneten. A körmenetet az órómai örökséggel összhangban az *Exsurge Domine* „introitus” nyitja, majd két klerikus vezetésével a Mindenszentek litániája kezdődik. Ezt a litániát az Egyház rendszerint afféle nekifohászkodásként éneklí nagy horderejű kegyelmi ténykedések, elsősorban szentelések előtt. A litánia éneklését említik az órómai források is, de mind azokból, mind a rituáléból hiányzik a litániát betetőző konszekráció, amely viszont megjelenik a búzaszentelés magyarországi rendjében.

A litániát szokásosan térden állva éneklík, majd a *Sancta Maria ora pro nobis* szavakra fölkelnek, és megindul a menet. Figyelemreméltó egyezés a római rítus mai („rendkívüli”) formája és több mint ezer évvel korábbi leírásai között a körmenetek rendje. A szubdiákonus által vitt kereszt, amely a tömjénező füstjében, két gyertya között halad, egyike a legősibb mozzanatoknak. Érdeemes tekintetbe venni, hogy egyes tárgyak vagy személyek megtömjénezése Rómában évszázadokig ismeretlen volt; a tömjént rendszerint vonulásokban használták, hogy afféle füst- vagy felhőoszlopként haladjon szent tárgyak vagy személyek (kereszt, evangéliumskönyv, püspök) előtt és illatos ködben borítsa útjukat (amint Isten a zsoltárookban is sokszor felhőben jelenik meg).

Ha a processzió hosszabb utat jár be, a litániák megismételhetők, illetve kiegészíthetők a bűnbánati vagy zarándokzsolttárok némelyikével vagy akár

mindegyikével. Himnuszok, népénekek és más, a húsvéti öröme utaló tételek éneklését ugyanakkor —szokott szigorával— tiltja a rituále. Ha a processzió stációt tart, azaz betér egyes, útjába eső templomokba, a résztvevők szuffrági-umot mondanak, azaz antifónát és verzikulust énekelnek, majd a pap könyörgést mond a templom titulusáról. A helyi plebános vagy templomigazgató karingben fogadja és szenteltvízzel hinti meg őket. A litánia záró szakasza a kiindulási templomba visszatérve hangzik el.

Jellemző, hogy a rítus, habár megmaradt, mennyit szegényedett órómai állapotára. Elmaradt a körmenetet indító kollektá-imádság, és általánossá, szabadon választhatóvá váltak a stációk, amelyeket a római szakramentáriumok még jól azonosítható helyszínekhez rendelnek. A processziót lezáró, a misszáléban olvasható miseformula már csak általában beszél a kérő imádságról és a kérések meghallgatásáról, az ünnep eredendően földművelői aspektusa teljesen háttérbe szorul. E szempontra csak egyes, a XX. század 60-as éveinek elején született döntvények utalnak. Ekkor ugyanis néhány területen (pl. Brazíliában vagy Ausztráliában), ahol a vetés és az aratás ideje jelentősen eltér az európai-tól, engedélyezte a Szentszék a litániák áthelyezését.

Általánosan elterjedt, a II. Vatikáni Zsinatot megelőző alakjában tehát a *Litania maior* nem egyéb homályos jelentésű, elcsökevényesedett, bűnbánati-kérő körmenetnél a húsvéti idő kezdetén vagy közepe táján. Nem csodálkozhatunk, hogy mint afféle diszfunkcionális elemet, amely csak zavarja az egyházi év menetének áttekintését, kiküszöbölték a liturgikus reform során. Ha azonban —pogány előzményeinek szerves keresztény folytatásaként— úgy tekintünk rá, mint olyan szertartásra, amely megszentelni hivatott a kozmoszba mélyen gyökerezett ember lakóhelyét (a várost és a földet), illetve táplálékát (a föld termését, mindenekelőtt a Mennyei Kenyérnek is anyagául szolgáló gabonát), akkor világossá válik mély antropológiai, történeti és teológiai értelme. Hogy így tekinthessünk rá, ahhoz jelent segítséget a búzaszentelő Magyarországon adatolt, Európában valószínűleg legteljesebb alakja.

A processzió Esztergomban

A puritán, római elemekhez járuló drámaibb, megragadóbb szertartási mozzanatokat a liturgiátörténet közhelyszerűen gallikanizmusnak, az Alpoktól északra élő népek szervesen, hatásvadász hozzáadásának tekinti — kimondva vagy kimondatlanul, de a római szellemtől idegen romlásként tartja őket számon. Ha ismerték volna, nyilván hasonlóan vélekedtek volna a XX. századi liturgisták a búzaszentelő magyarországi hagyományáról is: fetisizmus, tárgykultusz, apotropaiikus szertartás, amely népi babonák eredményeképpen épült be a liturgia magasabb szintű, szellemibb rendjébe. Hogy azonban nem erről van szó, arra érzékletes bizonyítékot találunk, ha a magyarországi búzaszentelőt nem a „tridenti” rítus, hanem annak órómai előzménye, és még inkább pogány római eredete környezetében értelmezzük.

A szokás teljes történetéről nem adhatunk itt megalapozott, tudományos elemzést: ehhez széles körű forrásfeltárára lenne szükség. Amíg a rituále anyagához tartozó szertartások teljes európai hagyományáról nincs legalább megközelítőleg teljes képünk, azt sem állíthatjuk biztossággal, hogy a szokás kifejezetten magyar sajátosság. Jelenlegi tudásunk alapján mégis kijelenthető, hogy a *consecratio segetum* kidolgozott alakja az egykori magyar egyháztartományban, azaz a jelenlegi Magyarország, Szlovákia és Horvátország területén mutatható ki. Minden forrásra kiterjedő ismertetésre még e szűkebb körben sem vállalkozhatunk. Kiemelhetjük viszont a rendelkezésünkre álló emlékek legfontosabb jellegzetességeit és a köztük tapasztalható módosulásokat.

Az általános római rendtartáshoz képest az egyik terület, ahol jelentős bővüléssel találkozunk, a processzió énekanyaga. Mint láttuk, ezt eredetileg a Minden-szentek litániája és zsoltárok alkották. Az 50-es és 60-as évek rubrikareformjáig a litániákat duplikálták, azaz minden invocációt egyszer az előénekesek, másodszer az egész gyülekezet énekelt el. Ezt a népi környezetben és búcsúkon ma is ismert, diktáló énekmodot részben a menet közben, szabad térben való éneklés sajátos körülményei, részben a processzió tág időkeretének kitöltése indokolták. A magyar hagyományban ezekhez képest számos további processziós tétel hangzik el, sőt nekik köszönhetően a litánia helyzete is megváltozik és átértelmeződik.

Legjelentősebb középkori miseforrásunk, a ma Pozsonyban őrzött, de esztergomi székesegyházi eredetű *Missale notatum Strigoniense* (1341 előtről) „*In maiori letania*” cím alatt előbb az *Exaudivit de templo* kezdetű, ismert miseformulát közli a temporáléban megszokott helyen, majd könyörgéseket és énektételeket ad a processziókhoz (elméletileg nem a *Litania maior*, hanem a *Litania minor* napjaira, de a processzió mindkét esetben azonos rendet követett). Elsőként az *Exsurge Domine* szólal meg, amelyet már az órómai források is mint introituspótló antifónát adnak meg a szertartás kezdetén. Hasonló szerkezetű a második antifóna, a *Clementissime Domine*. Ezt követi egy könyörgés (*Deus qui misericordiae ianuam*), amely a körmenetet indító órómai kollektának felel meg.

Maga a processzió a *Surgite sancti* tétellel kezdődik. Ennek szövegét (Keljetek föl, szentek, hajlékaitokból...) csak a szertartás összefüggésében érthetjük meg. Később ismertetendő források és még modern előírások is utalnak arra, hogy a *Litania maior* alkalmával szokás volt ereklyéket vinni a körmenetben. Az ereklyék megszentelő hatása, illetve a zarándokló és a megdicsőült Egyház általuk megjelenített egysége mellett az ereklyék mintegy érzékletesen képviselik a szentek litániában megszólított seregét. Ugyanezt az antifónát rendszerint az ereklyék hordozásakor volt szokás énekelni, így pl. templomszenteléskor, amikor az oltárokba beépítendő ereklyéket ünnepélyesen a templomhoz vitték abból a sátorból vagy kápolnából, ahol a megelőző éjszaka virrasztva őrizték őket. A szentek segítségéről, az Úr velük végbevitt, nagy tetteiről és a szent városról, Jeruzsálemről szólnak az ezt követő processziós antifónák is.

A misszále ezután öt további könyörgést ad meg, amelyeket az órómai stációk emlékének tekinthetünk. Ezek közé illesztve találjuk a litániák legjellemzőbb tételét, az először a X. században adatolt, talán Szent Gallenből származó *Humili prece* himnuszt. Ez a hosszú, egykor közkedvelt tétel szerkezetében és tartalmában is a Mindenszentek litániájának verses kibővítése. Ugyanilyen szerepű a könyvben előtte szereplő *Ardua spes mundi*. Mindkét tétel az Alpokon túli rítusterület kreatív, de mindig a római ősmintát továbbgondoló magatartásának szép emléke. Az orációk közti, csak kezdőszavakkal jelölt áttekinthetőségben e tételek mint „*Letania*” szerepelnek, a teljes, kottázott részben viszont —amely 14 oldalon keresztül közli a processziós antifónákat és himnuszosokat— „*In redeundo*” fölirattal, vagyis mint a stációtól (a búzaszentelés helyétől) visszatérőben éneklendő anyagok.

Esztergomban tehát a búzaszentelő processzió hűségesen őrizte a római hagyományt, de sokszorosán kibővítette annak énekanyagát. Megjelent az ereklyék hordozásának motívuma, a tételek mennyiségéből és terjedelméből pedig belátható, hogy nagyszabású, a városból kivonuló, sőt talán azt körüljáró menet-ről volt szó. Közvetlenül a búzaszentelésre ugyanakkor nem történik utalás, és a stációs könyörgések —éppúgy, mint a *Sacramentarium Gregorianum*-ban— szintén nem tartalmaznak földművelési vonatkozásokat.

A búzaszentelés Esztergomban, Egerben és Nagyszombatban

A misszále tételjegyzékét nem értelmezik rubrikák, így a processzió rendjét és az énekek, könyörgések azon belüli szerepét csak további források segítségével hívásával lehet értelmezni. Ezek közül kiemelkedik a magyar búzaszentelő időben legkorábbi forrása, az 1498-ban nyomtatott *Missale Strigoniense* egyik, ma az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányának kéziratos függeléke. Jóllehet a misekönyv esztergomi, a kéziratos függelék az utolsó lapok tanúsága szerint a kalocsai székesegyház szokását tükrözi. Erre az időrendben most következő forrásra azonban különös értéke miatt vizsgálódásunk lezárásaképpen szeretnénk kitérni.

Óvatosságra int az is, hogy maga a búzaszentelő nemcsak az 1341 előtti esztergomi misekönyvben nem szerepel, de az 1500 és 1560 között változó címen (*Baptismale, Obsequiale, Ordo et ritus*), de azonos tartalommal megjelenő esztergomi rituálékban sem nyeri el kifejtett alakját. E könyvek „*Segetum consecratio in die sancti Marci Evangeliste. Primo Letania legatur*” címmel egy meglehetősen mértéktartó, a többi termény más napokra előírt megáldásánál nem jelentékenyebb szertartást írnak le. A Mindenszentek litániája a szokásos rendet követi, processziós tételeknek nyoma sincs. Ugyanakkor a litánia vége előtt, ahol a celebráns pap más szentelések alkalmával is három saját invokációt iktat be, megjelenik az „*Ut fructus terrae nobis dare et conservare digneris*” (Hogy a föld terméseit nekünk megadni és megszentelni méltóztassál) sor. Hármassal invokáció viszont nem olvasható, és arra sem találunk utalást, hogy

ezt a sort —amely egyébként nem különösebben válik ki a szövegösszefüggésből— a pap recitálta volna. Megérkezéskor a pap a szokásos *Kyrie, Pater noster, Ave Maria* bevezetés után négy orációt mond (terjedelmükben és tartalmukban ezek pl. a hamu- vagy a gyertyaszentelés „tridenti” formuláira emlékeztetnek), és ezzel fejeződik be a teljes szertartás. Az orációk egyébként részben megtalálhatók az előbb hivatkozott, kalocsai szertartásban is.

Ez a közvetlenül a termés megszentelésére vonatkozó rész jelenti az órómai rendhez képest a másik bővülést, ebben a formájában azonban nem nevezhető kiemelkedőnek, hiszen a bab, a szőlő, a zab, gyümölcsök, magvak és füvek megáldása egyes ünnepekhez rendelve egyébként és egész Európában is szokásban volt. A búzaszentelő itt elemzett, magyarországi rendjének azonban legfőbb, a többi terményszenteléstől megkülönböztető vonása négy evangéliumi szakasz fölolvása a négy égtáj felé. Ezt kifejezetten esztergomi forrásban nem találjuk meg a XVI. század második fele előtt (ekkor pedig már Esztergom csak név, hiszen a székeskáptalan Nagyszombatban működik és könyveit is vagy itt, vagy Bécsben nyomtatják).

Valamiféle felületes, genealogikus szemlélet alapján úgy ítélnénk, hogy a búzaszentelő Esztergomban kései, XVI. századi hozzáadás, amely a rítus peremterületeiről szivárgott be a központi gyakorlatba. Valóban, az említett kalocsai forráson kívül az 1509-ben, majd 1514-ben kiadott *Egri ordinárius-könyv* tartalmazza elsőként. A szanktoráléban, Szent Márk napjánál szereplő leírás szerint a processzió az evangelista ünnepi miséjét követő szexta után kezdődött a *Surgite sancti* tétellel, amelyet a *Regina caeli* és a *Vita sanctorum* himnusz követett. Az előbbi a Boldogságos Szűz kommemorációs antifónája a húsvéti időben, a második a szenteknek kifejezetten a húsvéti időben használatos, közös zsoltosmahimnusz. Mindhárom tétel a mindenszentek segítségül hívásához, így az ereklyék hordozásához kapcsolódik. Az ordinárius ezzel összhangban előírja, hogy négy, dalmatikába öltözött diákonus vigye a menetben az ereklyetartókat, mégpedig ugyanazok, akik majd a négy evangéliumi szakaszt is énekelni fogják. Rajtuk kívül négy akolitusról esik szó, akik az éneket vezetik, valamint arról, hogy a menetben szükség van tömjénre és szenteltvízre.

Amikor a szentelés helyére érnek (ezt közelebbről nem határozza meg a könyv), térden állva eléneklik a litániát. Ennek jelentősége az, hogy a litánia, amely mind eddig a menetben énekelt szöveg volt, átértelmeződik a konsekrációt bevezető aktussá, amint az más szentelésekkel is lenni szokott. Ezt a változást teszi egyértelművé, hogy a litánia záró szakaszába immár tényleg beékelődik a püspök (vagy a pap) háromszori „*Ut segetes istas, fructus et vineas benedicere*” (Hogy e vetéseket, terményeket és szőlőket megáldani [méltóztassál]) invokációja. Egy bevezető oráció és antifóna után a négy diákonus kelettel kezdve a négy égtáj felé fölolvassa a négy evangélium kezdetét, majd a pap mindegyik után ugyanazon égtáj felé könyörgést mond. A könyörgések incipitjét nem adja meg a könyv, de a későbbi, esztergomi párhuzamok alapján ezek ugyan-

azok lehettek, mint a fõnt említettek. Az evangéliumok után a püspök (vagy pap) megkezdi a vetés konszekrációját „amint a könyvben van”. A könyv, amelyet Egerben használtak, nem maradt ránk, így nem alkothatunk pontos képet arról, hogy itt a XVI. század első felének esztergomi forrásaiból ismert egyszerűbb, vagy a kalocsai függelékéből ismert nagyobb szabású szentelésről volt-e szó.

A szentelés után a celebráns négy égtáj felé szenteltvizet hint és tömjénez, majd visszatérésre megkezdõdik az *Aufer a nobis* antifóna és a *Humili prece* himnusz. A várba való belépéskor éneklük a *De Patre Verbum* himnuszt: ez az egyetlen közvetlen utalás arra, amit egyébként sejteni lehetett, hogy a processzió itt is a falakon kívülre vonult. A székesegyházba való belépéskor ismét a *Regina caeli*-t énekeltek. Az egi rendtartás különleges vonása, hogy mind a hagyományos, hosszú processziós tételek, mind a litánia, mind a konszekráció szerepelnek benne. Ilyen együttállásra a többi forrásban nem találunk példát.

A négy evangélium kezdetének éneklése az evangéliumok összességét jelentette. A szokás dél-német területeken már a XIV. századtól megjelenik a rossz idõjárás elhárítása érdekében, különös tekintélyt élvezett a János-prológius (János a „Mennydörgés Fia”, a *Boanergés*), amely nemcsak utolsó evangéliumként, hanem más szentségek-szentelmények befejezésekképpen is használatban volt.

Ugyanez Esztergomban (azaz tulajdonképpen Nagyszombatban) elõször Telegdi Miklós 1580-as *Ordinarium*-ában, majd 1583-as *Agendarius*-ában tûnik föl. Rendje azonban sem a kalocsai, sem az egi rendtartásnak nem felel meg tökéletesen. Ennek és a korábbi esztergomi forrásokkal való összevetésnek alapján vagy arra gondolhatunk, hogy Esztergom csak ekkor, de mindjárt módosítva alkalmazta ezt a rítust, vagy —és ez a valószínûbb— föltételeznünk kell, hogy korábban is létezett, csupán a fõnmaradt források hallgatnak róla. A Telegdi-féle könyvek máskor is arról árulkodnak, hogy az 1580-as években a nagyszombati felelõsök erőfeszítéseket tettek az esztergomi rítus megmen-tésére. A székvárost a török rég elfoglalta, esztergomi liturgikus könyveket az 1520-as évek után nem nyomtattak, Oláh Miklós viszont az 1550-es években megkezdte az egyházi élet helyreállítását. Így az Oláh és Telegdi nevéhez fûzõdõ kiadványok éppen az esztergomi örökség megõrzésének szándékát képviselik, és nem valószínû, hogy tartalmi újításokat kívánnának bevezetni. Hogy a búzaszentelõ esztergomi rendje nem a kor szülõtte, azt valószínûvé teszi még egy tény, mégpedig az, hogy az 1500 és 1560 közötti rituále több ponton német szertartásrendek közvetlen átvételének bizonyult. A kérdés tisztázása mindenesetre alaposabb vizsgálatot érdemel.

A Telegdi-féle könyvekben a processzió közvetlenül Szent Márk miséje után kezdõdik. Kifejezetten elõ van írva, hogy célpontja a városon kívül legyen. A processzió kezdõtétele a *Surgite sancti*, habár az ereklyékrõl nincs szó, majd himnuszok következnek: az Egerben is említett *Vita sanctorum* és a nálunk hûsvéti kompletóriumhymnuszként élõ *Ad cenam Agni*. A város kapujában a nép (itt a Telegdi-féle könyvek jól érzékelhetõ „pasztorális” fogékonysága ütközik ki) a *Christus surrexit* (a mai is énekelte *Krisztus feltámad mind õ nagy kínjából*, de a *Föltámadt Krisztus e napon* strófikus, hosszú szövegével) kanciót éneklük.

Amikor a vetésekhez érnek, az áldás a következő módon történik. Előbb megemlékezéseket (szuffrágiumokat) végeznek húsvétról, a Szent Szűzről, Szent Péterről és Pálról, Szent Adalbertről, minden szentekről, a bűnökért, a királyért, a pogányok ellen, esőért vagy derült időért, békéért. Ekkor következik a litánia három betoldott invokációval, az Egerben megismert formában. A bevezető könyörgés ugyanaz, mint Egerben, de nincs antifóna. A négy evangélium éneklése keleten nem Mátéval, hanem Jánossal kezdődik. Ezt követi a Mennybemenetel evangéliuma Márk szerint dél felé, a Máté-genealógia nyugatnak, végül a Lukács-evangélium kezdete északi irányba. (A kalocsai forrás húsvét, illetve szintén áldozócsütörtök [Mennybemenetel] evangéliumát adja meg a 2. és a 3. helyen.) További különbség, hogy az evangéliumok után, a megfelelő könyörgés előtt a szakaszhoz tartalmában illő rezponzóriumot énekelnek: a *Verbum caro*-t (karácsony, a János-prológuusból), az *Ite in orbem*-et (áldozócsütörtökről), a *Felix valde*-t (Máriáról [Nagyboldogasszony], a genealógia miatt) és az *Inter natos mulierum*-ot (Szent Ivánról, Lukács evangéliumának megfelelően). Az utolsó evangélium-rezponzórium-könyörgés egység után további két oráció hangzik el, amelyeknek végén áldóformula és *Benedicamus* szerepel.

A menet ismét a *Christus surrexit* kancióval indul vissza, a klérus és az iskolások pedig a két húsvéti szekvenciát, a *Victimae paschali*-t és a *Mundi renovatió*-t éneklik. A templomhoz közeledve elkezdik a *Te Deum*-ot, majd megérkezve szuffrágiumot énekelnek a Boldogságos Szűzről.

Mind ezt a ma is érvényben lévő, 1625-ben Pázmány Péter által kiadott *Rituale Strigoniense* részben rövidítette, részben összehangolta a *Litania maior* római rendjével, egyébként viszont, alapvonásaiban érintetlenül hagyta. Megmaradt a litániában a három papi invokáció, néhány kihagyással az összes könyörgés, és az evangéliumok, illetve a rezponzóriumok is ugyanazok, mint a Telegdi-féle könyvekben voltak. A processzió viszont a *Rituale Romanum* rubrikáival indul, de az *Exsurge Domine* helyett (ezt Esztergom pl. a húsvéti körmenet elején használta) a hamvazószerdai *Exaudi nos Domine* szolgál „introitus”-ként. Nem marad el a kollektá-imádság, viszont a körmenetet ismét a római rubrikák határozzák meg. A jellegzetes processziós tételek visszaszorulása, amely már a Telegdi-féle könyvekben is érzékelhető volt az *Aufer a nobis*, a *Humili prece* és az *Ardua spes* elmaradásával, itt még teljesebbé lesz az ereklyékre utaló tételek elhagyása miatt. Másodlagos szabályok azonban előírják, hogy ha ereklyét is visznek, azt a celebráns hordozza, és ez esetben fedetlen fejjel vonuljon. Ebből egyértelmű, hogy az ereklyehordozás középkori szokása helyenként megérte a XX. századot.

A litánia ismét a menetet kísérő énekké vált, befejezése viszont —az invokációk miatt— a szentelés helyéhez van kötve. A befejezésnek még a rubrikái is a Telegdi-féle *Agendarius*-t idézik, de az énektételek pontos megjelölésétől már tartózkodnak. Mindössze a *Te Deum*-ról szólnak, illetve a Boldogságos Szűz szuffrágiumáról, amelyet a templom patrónusáról mondott megemlékezés is kiválthat.

Majdnem ugyanezt a rendet tartja meg az 1961-es *Collectio rituum* egyrészt azzal a különbséggel, hogy a gregorián tételek mellett vagy helyett népénekeket közöl. Így az *Exaudi nos* előtt a *Hallgasd meg, Hallgasd meg* kezdetűt, a négy responzórium helyett pedig a következőket (két-két strófával, ugyanabból az énekből): *Aki gondolsz a madárra; Te ki hinted igéd magvát; Kik bajukkal hozzád futnak; Úr Jézus ki azt hirdetted.*

Másrészt különbségek fedezhetők föl a négy evangéliumnál. A könyv — a modern liturgiában elburjánzó magyarázó-buzdító elemek előzményeként — minden evangélium előtt rövid papi exhortációt ír elő. Az olvasások észak felé kezdődnek. (Hogy ebben térképészeti szempontokon túl mi motiválhatta a szerkesztőket, talán mindörökre rejtély marad.) Az evangéliumi szakaszok minden előző változathoz képest teljesen lecserélődnek, mivel tartalmi kapcsolatot keresnek a búzaszenteléssel: L 12,22–30 (a mezők liliomairól), Mc 4,3–8 (a magvető), Mt 14,13–20 (a csodálatos kenyérszaporítás), J 15,1–7 (az igaz szőlőtő). Ez az eljárás már nem elsődleges megszentelő funkciót tulajdonít az evangéliumoknak, hanem afféle igeliturgiát alkot belőlük, a vetéssel és aratással kapcsolatos épületes olvasmányként kezeli őket. Mondanunk sem kell, hogy a szertartás századokon át alakuló, de motívumaiban egységes logikájával szakítva. Az imaszövegek egyébként ugyanazok, mint a *Rituale Strigoniense*-ben, de mint más szövegekhez, a könyv ezekhez is párhuzamosan közli a magyar fordítást.

A búzaszentelő Kalocsán

Nem kronológiai helyzete, hanem kivételes kidolgozottsága miatt hagytuk áttekintésünk végére a kalocsai székesegyház késő középkori búzaszentelési ordóját. A szöveg mindössze egyetlen, kéziratos forrásban maradt ránk. A *Misale Strigoniense* 1498. évi kiadásának egyik, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányát hátul, az utolsó, üresen maradt lapokon kézirásos toldalékokkal egészítették ki. E toldalékok közt az utolsó a kalocsai érseknek tett hűségeskü szövegmintáját tartalmazza, ezért gondoljuk, hogy a nyomtatvány eredetileg Kalocsán, mégpedig a székesegyház környezetében lehetett használatban. Saját misszálét a középkori Magyarországon mai tudásunk szerint csak Esztergom, Pécs és Zágráb nyomtatott, így nem meglepő, ha ezek valamelyikét találjuk meg más egyházmegyékben. A toldalék gondos, jól olvasható könyvrípással készült, ami megerősíti, hogy jelentékeny, normatív igénnyel írt anyaggal van dolgunk. A szertartás szinte monumentális arányain kívül székesegyházi viszonyokat olvashatunk ki abból is, hogy —amint Egerben— a szöveg szubdiákonust és diákonusokat, sőt több áldozópapot és iskolamestert föltételez, ha a püspök jelenlétére nem is utal kifejezetten.

A rubrikák szerint Szent Márk miséje után a *Clementissime* „introitust” énekli a kar. Ez a tétel már a XIV. századi Esztergomban is az első processziós tételek közt volt, jellegét tekintve pedig a körmenetet indító, introitusszerű antifónák

közé tartozik, mint amilyen az *Exsurge* vagy az *Exaudi* is. Ennek végeztével a processzió kimegy a templomból a búzaszentelés helyére. A forrás nem sorolja föl tételesen a processziós énekeket, így nem alkothatunk fogalmat azok mennyiségéről és válogatásáról. Csupán a *Surgite sancti* szerepel mint kezdő tétel: ennek kapcsolatáról az ereklyék hordozásával már szóltunk, itt azért kell mégis emlékeztetnünk rá, mert a kalocsai rendtartás az ereklyékről amúgy nem nyilatkozik. A szöveg a processzió visszatérő, búzaszentelés utáni szakaszáról (*in redeundo*) egyáltalán nem beszél, így rejtély marad, hogy vajon a XV–XVI. századi Kalocsán is háttérbe szorultak-e nagy processziós himnuszok (*Humili prece, Aufer a nobis, Ardua spes*), mint Esztergomban.

A szentelés helyére érkezve új elem hét zsoltár elmondása. Szentelést, szentségkiszolgáltatást megelőző zsoltározással máshol is találkozunk, így pl. a vízszentelésben vízkereszt vigíliáján vagy a felnöttkeresztelés római rendjében, sőt egyetlen zsoltár a magyar hagyomány szerinti házasságkötésnek is része, de az ismert búzaszentelők eddig nem tartalmaztak ilyet. A búzaszentelő zsoltárok egyértelműen a bor, a búza, és általában a föld termésének, Isten termékenységet hozó áldásának összefüggésében lettek összeválogatva, a hagyományos liturgia szellemiségének magától értődően számsorrendben (Ps 4, 64, 84, 103, 144, 146, 147).

A zsoltárok után a szentelés helyén, tehát nem körmenetet kísérő, hanem konszekrációt bevezető funkcióban hangzott el a Mindenszentek litániája, benne elvileg két, bővülő invokációval („megadni és megőrizni méltóztassál — megadni és megőrizni és megsokasítani méltóztassál”). Bár a szöveg csak ezt a két invokációt adja meg, a párhuzamok és a három infinitívus alapján valószínű, hogy itt is három invokáció volt szokásban.

További, előzmény nélküli többlete a kalocsai ordónak egy olvasmányos rész. Három próféciából (ószövetségi olvasmányból) áll, amelyeket olvasmánytónusban az iskolamester (*magister scholae*), majd egy-egy áldozópap énekel, valamint egy szentleckéből, amelyet episztolatónuson recitál egy szubdiákonus. Az első olvasmány a Dt 28,1–12 erős parafrázisa, a második Zch 8,9–17, a harmadik Mal 3,7–12. A három olvasmány kiválasztása egyéni lelemény: az éves miseliturgiában egyikük sem használatos, mindössze a Zakariás-szakasz van részleges fedésben a szeptemberi évnegyedes (ún. kántor-) böjt egyik lekiójával. A szentlecke viszont Szent Lőrinc ünnepének ismert és szép perikópája a szűkös vagy a megáldott vetésről, aratásról. (2K 9,6–10)

Csak ezek után érkezünk el a magyarországi búzaszentelő emblematisz jegyéhez, a négy égtáj felé olvasott evangéliumokhoz. Ezeket négy, dalmatikába öltözött diákonus folytatólagosan, tehát énektételek és imádságok közbeiktatása nélkül olvassa. A kezdő irány itt is napkelet, az első evangéliumi szakasz a János-prolóógus. Másodjára, mint korábban már elővételeztük, a húsvéti evangélium szólal meg dél felé (Mc 16,1–7), majd az áldozócsütörtöki nyugat felé. (Mc 16,14–20) A mennybemeneteli evangélium Esztergomban is kezdettől fogva szokásban volt, részben talán az ünnep közelsége miatt, más-

részt viszont azért, mert ez szól legközvetlenebbül az evangélium minden teremtménynek és az egész világnak való hirdetéséről. A „minden teremtménynek” (*omni creaturae*) kitétel már a korai Egyházat is zavarba ejtette: Nagy Szent Gergely az e napon Esztergomban is olvasott matutínium-homíliában részletesen cáfolja, hogy az evangéliumot élettelen tárgyakkal vagy ostoba állatoknak kellene hirdetni, de éppen részletes cáfolata jelzi, hogy a *creatura* fogalmában ezek is benne foglaltattak. Így a vonatkozó evangélium minden égtájra és teremtményre kiterjedő hirdetése különösen találó ekkor, amikor a fölolvadás „címzettjei” valóban nem emberek, hanem a föld, növények, állatok és meteorológiai jelenségek. A húsvéti szakaszt azonban merő szerkesztői ügytelenségnek kell tartanunk. Jóllehet a *Litania maior* a húsvéti időhöz kötődik, ez a vonása nem hangsúlyos, de ami fontosabb: a négy különböző evangéliumot megszólaltató, ezért szimbolikusan teljes fölolvadás sérül vele, hiszen a két, majdnem folytatólagos márki részlet miatt Lukács evangéliuma egyáltalán nem kerül sorra. Negyedszerre Kalocsán is a Máté-genealógiát olvasták, észak felé.

Ekkor, arányaikban legföljebb a nagyszombati vigíliához mérhető előkészületek után érkeztek el a kalocsaiak a tulajdonképpeni konsekrációhoz. A pap ezt a Kyrie, a Miatyánk, az Üdvözlégy és az Apostoli Hitvallás elmondásával vezette be, miután a népet fölszólította, hogy letérdelve és csöndben végezze el ugyanezeket az imádságokat. Ezek után következett a szentelések előtt megszokott *Adiutorium nostrum* párvers, majd négy oráció. Ezek erős szövegváltozatban, de megegyeznek az Esztergomban használatosakkal: *Benedic Domine creaturam istam frumenti, Creator et conservator generis humani, Omnipotens sempiternus Deus arbiter throni, Oramus pietatem tuam*. Sorrendjük és válogatásuk azonban eltér az esztergomitól, amiből nyilvánvaló, hogy egykor csak lazán összefüggő készletet alkottak. Fontosabb ennél, hogy egymás után szólaltak meg, ahogyan az első esztergomi rituálékban és Eger gyakorlatánál is láttuk.

A negyedik oráció után következik a szentelési liturgia csúcspontja, a kalocsai ordó legkülönösebb mozzanata, a négyvonalas kottával végig ellátott, búzaszentelő prex. Prexnek a liturgiatudomány azokat a terjedelmes, magas nyelvi színvonalon és gazdag teológiai tartalommal megfogalmazott imádságokat nevezi, amelyeket kifejezetten konsekrációs céllal, ünnepélyes prefáció-tónuson, a *Per omnia saecula saeculorum, Dominus vobiscum, Sursum corda, Gratias agamus Domino Deo nostro*-dialógus után, a prefációk *Vere dignum* kezdetével énekelnek. Bízást kijelenthető, hogy a prexek a keresztény római imaköltészet csúcsteljesítményei. A „tridenti” liturgiában e formulák jelentősége a püspöki ténykedésekre látszik korlátozódni. Ilyeneket találunk pl. a diákonus-, pap- és püspökszentelésnél, szüzek konsekrációjánál, templom- vagy krizmaszentelésnél. A nem püspök által mondott prexek közül csak kettőt tartott meg a római liturgia, ha nem tekintjük magát a prefációval bevezetett misekánont, amely műfajilag ugyancsak a prexekhez sorolandó: a húsvéti gyertya diákonus általi

megáldását (*Exsultet*) és a keresztkút vizének megszentelését nagyszombaton (illetve az utóbbit pünkösdi vigíliáján is). Régebbi misszálékban és szerzetesrendi hagyományokban azonban látszik, hogy a prex valaha általánosabban elterjedt, és nem csak püspöknek fönntartott szentelési imádság volt. Ilyen pl. a gyertyák megáldása Gyertyaszentelőkor, az ágak megáldása virágvasárnap (ez utóbbi szövegszerű kapcsolatban áll a búzaszentelővel), de eredetileg az új asszony megáldása is a nászmisében. A prexek a keresztény euchológia kezdetéhez, sőt azok előttre vezetnek vissza. Ez az imatípus található meg a III. század elején a *Traditio apostolicá*-ban több helyen, és ez áll a legközelebb nyelvi-leg-stilisztikailag a késő antik pogányság imaköltészetének Apuleius, ifjabb Plinius vagy Firmicus Maternus révén fönntmaradt retorikájához.

A búzaszentelő kalocsai prexe nem marad el rokonai mögött, noha —amennyire megállapíthattuk— a lenyűgözően gazdag repertóriumokat és szövegi kiadásokat használó liturgikus filológia egyáltalán nem ismeri előzményét vagy párhuzamait. A műfaj jellegzetes képviselője: ritmikus prózában, nagy ívű mondatokban szerkesztették meg, legnagyobb részét az anamnézisnek, vagyis megemlékezésnek nevezett, Istennek az üdvösség történetében az adott, szentelésre váró személlyel vagy tárggyal (itt a földműveléssel) kapcsolatos működését kifejtő szakasz tölti ki, rendszerint szentírási részletekkel, hivatkozásokkal. A bőven kifejtett megszólító rész, amelyben a visszatérő *qui* (aki) epanafora (ismétlődő sor- vagy kólonkezdet) jelenti a szövegszervező elemet, ősi jellegzetessége az imaszövegeknek — a tárgyak, élőlények, események eredetére, *aition*-jára való hivatkozás pedig valaminek a létrehozásakor vagy átalakításakor mint a fölötte való hatalom kifejezése vallástudományi univerzálé. Ez az egyetlen körmondatból álló anamnetikus rész vezet a tulajdonképpeni áldáshoz vagy konzekrációhoz (szövegünkben ez végeredményben két nekiruszgodással történik), amelyet az áldás remélt hatásának mértéktartóbb kifejtése zár le. A püspöki prexek a „tridenti” pontifikáléban is csöndesen, de a körülállóknak hallhatóan mondott konklúzióval zárulnak.

Egyedi volta miatt, és hogy a búzaszentelő teológiájából és esztétikájából is érzékeltessünk valamit, ezt a szöveget alább magyar műfordításban közöljük:

Valóban méltó és igazságos, illő és üdvös, hogy mindig és mindenkor hálát adjunk néked, mi Urunk, szentséges Atyánk, mindenható, örök Isten; ki a te jóságodnak mindenható erejével, midőn a semmiből mindeneket teremtettél, úgy rendelted, hogy a föld maghozó füvet teremjen, és más sarjadékokat, melyek emberek és állatok hasznára vannak, a földből születőkbe erősséget oltván, hogy mindannak, ami megterem, „magva légyen neme szerint önmagában a földön” (Gn 1,11); ki úgy akartad, hogy az ősszülő a tiltott fa átka után a gyönyörűség helyéről kivettétvén, összes maradékával együtt orcájának verejtékével egye a fáradságnak kenyereit; ki apostolod által mondtad, hogy „sem aki plántál, nem valami, sem aki öntöz, hanem aki növekedést ad, az Isten” (1K 3,7); ki Fáraónak és az egyiptomiaknak, kiket az éhség szüksége kellett, hogy sújtson, előbb irgalmasan hét bő esztendő t engedtél, s hogy az Isten tisztelete híján az emberek a te fölséged hatalma felől tudatlanok ne legyenek, Józsefet, a te szolgádat, Fáraó álmainak magyarázóját és a jövőendő éhínség üdvösséges gyógyítóját küldötted előre; ki a te prófétád, Illés szavára három esztendeig bezárt eget az ő imádságára ismét megnyitottad: nyisd meg nekünk is a te könyörületességed forrását, és megsokasítván az emberi munka és a természet termékenysége gyümölcsét, megvigasztalni méltóztassál népedet, ki neved segítségül hívása által a levegőnek kedvezőtlen mérsékletét és minden gonosz támadásnak ártalmát az ő vetéseitől és zöldellő hajtásaitól, melyek emberek és állatok hasznára vannak, megszire távoztatni reméli! Te a tanítványokat, kik az imádság szabályát kérték, Fiad által az Úr imádságára oktatni kívántad, melyben tőled, mennyei Atyától a mindennapi kenyeret kérvék; ki a te szent prófétád által mondtad, hogy „az embert és az állatot te tartod meg, mily drága a te irgalmasságod, Istenem”. (Ps 35,7–8) Mert ismerjük, Urunk, és elménkben forgatjuk a te prófétádnak igaz szólását: „mindenek tőled várják, hogy eledelt adj nekik alkalmas időben” (Ps 103,27), „föltárod a te szent kezedet, és betöltesz minden élőket áldásoddal”. (Ps 144,16) Esedezve kérünk tehát, hogy aki Egyiptomból az ígéret földjére mentében a pusztában mannával etetni méltóztattál a te népedet, s hogy istenségednek hatalmát megmutasd, sok éveknél elforgása után hatalmas sereget kevéske kenyérből jölkattál, a te szegényeidnek is, kik nevedhez híven fohászkodnak, vetéseiket és kezük munkáját a te mennyei áldásoddal megáldani + és megsokasítani + és megőrizni + méltóztassál, hogy dicsőíttessék a te szent neved, mely dicsőséges és mindörökké áldott! *A következők egyszerűen mondatnak, leketónusra váltva:* Ki tökéletes Háromságban élsz és uralkodol, Isten, mindörökkön örökké. Ámen.

A prex a szenteléseknek olyan csúcspontját jelenti, amely után a nagy konzekrációs rítusok is rendszerint valami könnyebb „levezetést” igényelnek: a kalocsai búzaszentelőben ekkor következik két további oráció (*Te Domine petimus et rogamus, Domine sancte Pater omnipotens aeternae Deus emitte sanctum angelum tuum*), amelyeknek szintén megvannak a megfelelői Esztergomban: ott ezek keretezik a négy evangéliumhoz kapcsolt orációkkal és responzóriummokkal végzett szentelést. A két könyörgés után a pap szenteltvizet hint, majd záró áldást mond. Ennek szövegével másutt nem találkoztunk. Mint már jeleztük, a körmenet visszaútról hallgat a forrás.

Összefoglalás

Foglaljuk most össze a *Litania maior* „fejlődéstörténetét” az ismertetett források alapján! A kezdeteknél egy procesziót találunk, amely meghatározott útvonalon vonul egy meghatározott célhoz. A célnál és az odavezető út egyes pontjain a processzió megáll és stációt tart: azaz kifejezetten az adott megálláshoz rendelt imádságokat mond, talán egy-egy énektétellel bevezetve. A menet közben litániát és zsoltárokat énekelnek. A processzió útvonala és időpontja megegyezik egy korábbi, pogány római szertartásával, amely más, hasonló szerkezetű és indíttatású pogány rítusokat is fölidéz. E rítusok meghatározó motívumai (1) a mezőgazdasági cél, (2) a település szakrális védelme és (3) az engesztelés. Ezekre emlékeztet, hogy a processzió végállomása a természeti tájban van; hogy a menet a városon kívülre vonul, azaz szimbolikusan körüljárja azt; és hogy bűnbánati-közbenjáró jellegű. A jelzett mozzanatokra azonban a liturgikus szövegek nem utalnak: a litánia, a zsoltárok és a stációs könyörgések is általános tartalmúak.

A hagyomány bővülésének első lépcsőfoka a processzió énekanyagának kidolgozása saját, újonnan komponált szövegek és dallamok segítségével. Ez két következménnyel jár: egyrészt nyilvánvalóbbá teszi az engesztelő-közbenjáró jelleget, másrészt megnöveli, vagy legalább megnövelhetővé teszi a processzió időtartamát és így az általa bejárható kerületet. Ismert megvalósulások fényében okkal föltételezzük, hogy ez lehetőleg a település teljes körüljárását jelentette. E bővüléseknek az előzményhez való viszonya figyelemreméltó. A legfontosabb, legjellegzetesebb új énektételek az eredeti litánia verses parafrázisai, kiegészítései, trópusai. Vagy azt kiegészítve, vagy azt fölváltva szólalnak meg. A korábban csak bennfoglalt, pogány előzmények ismeretében kikövetkeztethető engesztelő mozzanatot nyomatékosítják. A területi növekedés lehetővé teszi, hogy a település rituális körüljárása (rendszerint újraalapító és szakrális védelmet biztosító cselekedet), az *amburbium* tényleg megvalósuljon. Mint jeleztük, ez egykor Rómában csupán a város nagysága miatt vált stilizálttá.

A hagyomány bővülésének második lépcsőfoka a búzaszentelő szertartása. E szokást e naphoz rendelve és legjellegzetesebb mozzanatával, a négy evan-

géliumi szakasz négy égtáj felé való fölolvásával kiemelve csak az egykori magyar egyháztartományban találjuk meg, legalábbis sem Edmond Martène-nek az egyházi év ősi rítusaihoz kapcsolódó, mindmáig leggazdagabb összefoglalása, sem Adolph Franznak a középkori áldásokról és szentelésekről írott monográfiája nem tud róla. A búzaszentelő megtartja mind a litánia ősi római formáját, mind —legalábbis lehetőségként— a körmeneti tételek középkori bővülését, de kiegészíti őket a processzió térbeli célját és logikai csúcspontját jelentő szenteléssel. A szentelés a szokásos imákon kívül a négy égtáj felé olvasott perikópákkal, esetleg énektételekkel egészül ki. A litánia átértelmeződik a szentelést előkészítő mozzanattá, legünnepélyesebb formájában pedig bevezető olvasmányokkal és tulajdonképpeni, konstitutív imájával, a prexszel teljeseedik ki.

A búzaszentelő elsődlegesen mezőgazdasági rendeltetésű: a bajok, károk elhárítását és a termékenység biztosítását kéri, de jelenti a teljes kozmosz (*omnis creatura*) megszentelését is a négy égtájnak megfelelően. A négy égtáj ugyanis a legkülönbözőbb helyzetekben a rendezett világ jelölője — az alakatlan, kaotikus tér átalakítása kozmikus, rendezett térré. Középre és a négy égtáj felé öt keresztet tűz le és áld meg a püspök a templom alapkövetételénél. Kereszt alakban szórják föl hamuval a megépült templom padlóját és írják a hamuba az értelmet adó görög és latin ábécét. Legalább a megfogalmazás szintjén negyedekre osztjuk ma is a városokat, de ténylegesen is a kolostorok kerengőjét (a középről, egy forrásból fakadó négy folyótól tagolt paradicsomkert mintájára). Ugyanígy épült a rómaiak katonai tábora, de még az óegyiptomi hieroglif írásban is négy egyenlő cikkre osztott kör jelöli a várost és determinatívumként a renddel, szervezettséggel kapcsolatos fogalmakat. Az evangéliumok megszentelő hatása tehát kiegészíti az *amburbium*-ot, a város körüljárását az *ambarvalia*-val, a földek szimbolikus körüljárásával. Az imádságok pedig, és különösen a búzaszentelő prex a teljes üdvtörténet összefüggésébe helyezik a földművelést, amelyet számos ősi hiedelem még az anyaföld megsértésének, valamiféle ősbűnnek fogott föl. Ezzel szemben a keresztény gyakorlat itt adja a legnyilvánvalóbb kifejezését azon meggyőződésének, hogy a földdel és annak termékenységével kapcsolatos emberi fáradozás, jóllehet eredetileg a bűn következménye, mint *felix culpa*, azaz Isten magasabb tervében nagyobb jóra vezető vétek eredménye teszi lehetővé a vegetáció, a természeti világ és az azzal összhangban lévő emberi létezés megszentelését. És bár a szövegek tételesen nem hivatkoznak rá, lehetetlen nem gondolnunk ezek végső beteljesedéseként az eucharisztikus színekre, amelyekben a vegetáció megszentelődése a legmagasabb szinten teljeseedik be.

Előzményeivel összevetve a búzaszentelés nem egyéb, mint a Milvius-hídi stáció kidolgozása. Nem állíthatjuk, hogy közvetlenül római eredetű, de állíthatjuk, hogy kongeniális módon gondolja tovább és bontja ki az abban rejlő lehetőségeket. Ott egészíti ki a hagyományt, ahol az a kiegészülés lehetőségét eleve magában hordozza. A középkori hozzáadások nem egy kezdeti, az órómai

korban teljesebb állapot torzulásai, csökevényesedései, hanem kifejtései olyan tartalmaknak, amelyek az órómai állapotban még csak kifejtetlenül, csíraszerűen voltak jelen. Kifejtései —mondhatjuk—, de az órómai korra kialakult szer-tartási elemek mindenfajta sérelme nélkül. Végeredményben azt tapasztaljuk, hogy az órómai, a pogányságot még történelmi közelségben tudó állapot tar-tózkodóbb volt a pogány tartalmak liturgikus megfeleltetésével szemben, míg a kereszténység győzelme és elterjedése lehetővé tette ezek félelem nélküli, alkotó újraértelmezését.

A modern, egyre mesterségesebb környezetben élő kor növekvő, nosztalgia-ával vegyes fogékonysággal fordul a föld, a természet, a test, általában az or-ganicitás felé. A korábbi évszázadok természetkultusza után a nép és a táj ro-mantikus eszméje még hangsúlyosabbá, még kiterjedtebbé vált a XX. század első fele vezető művészeinek, gondolkodóinak eszme- és érzésvilágában. Ez a számos torzulástól fenyegetett, de eredetében természetes emberi érzület vált zsákmányává számos pusztító ideológiának, újabban pedig a New Age gyűjtő-fogalma alatt összefoglalt okkult-panteisztikus, vagy a Magyarországon egyre népszerűbb újpogány (táltos-, sámán-) kultuszoknak. Ugyanennek az érzékeny-ségnek ártalmatlanabb tünete a természetesség, szervesség iránti növekvő ér-deklődés az életmód vagy az esztétikum területén. Téved tehát, aki azt hiszi, hogy a vegetációs kultuszok „megkeresztelése” — nem a merev elutasítás, nem is a külsődleges hatástalanítás, hanem a hitelesen katolikus újraértelmezés formájában — a pogányság és a kereszténység késő ókori küzdelmének mára időszerűségét veszített kérdése. És a hagyományos liturgia a maga ember- és természetközeli, erőteljes gesztusaival ennek (is) alkalmasabb közege, mint városias-érzéketlen, a 60-as és 70-es évek műanyagvilágában fogant utódja.

Ami pedig a liturgiátörténeti megközelítést illeti, a *Litania maior* története meggyőző példája az ún. szerves fejlődés sokszor félreértett vagy félremagya-rázott jelenségének. Míg tradicionalista körök gyakran meg vannak győződve a liturgia legteljesebb történeti változatlanságáról, és ha véletlenül mégis vál-tozással találkoznak, azt — korának megfelelően — antikvarianizmusnak vagy modernizmusnak bélyegzik, addig a modern liturgia történetileg iskolá-zott hívei nagy erővel dolgoznak azon, hogy a liturgiátörténet régebbi „re-formjaira” hivatkozva kimutassák: a XX. századi reformok megközelítőleg sem előzmény nélküliek. E két vélemény között áll a szerves vagy organikus fejlődés bizonytalanul megítélhető fogalma. A szervesség azonban nem defi-níciókkal leírható kategória, hanem valamiféle tapasztalat, érzet, benyomás, amelyre csak a liturgiátörténet valóságos ismeretében, konkrét jelenségek, változások és változatlanságok tanulmányozásával lehet szert tenni. A *Litania maior* történetének áttekintése egy ilyen tapasztalathoz kívánta hozzásegíteni olvasóinkat.